

ГАБРОВСКИТЕ ФАБРИКИ – „БИОГРАФИИ“ И СНИМКИ

Христо Беров

Нека започнем този текст с една констатация – в края на XIX и началото на XX век Габрово се оформя като водещ индустриален център в България. Множеството фабрики, добрата им техническа обезпеченост и високото качество на крайните продукти спечелват на града прозвището „Българският Манчестър“. Обяснението, обаче, на феномена „индустриално Габрово“ няма да е предмет на следващите няколко страници, въпреки че сам по себе си този проблем е с доста голяма важност при опитите да се разбере следосвобожденското стопанско и социално развитие на Княжество (след 1908 г. Царство) България, както и успехът и неуспехът (може би най-вече неуспехът) в процесите, получили най-общо етикета „модернизация“.

Целта на настоящия текст е далеч по-прозаична и непретенциозна – да се даде кратка „биография“ на някои от най-важните фабрики, създали специфичния облик на Габрово в началото на XX век. За това и хронологическата рамка, в която ще се движим, ще бъде традиционно използваната в българската историческа наука – 1878-1912 г.

Съвременници на епохата отбелязват именно индустриалните предприятия като най-характерната особеност на града. Според същите Габрово е доста занемарено населено място с разнебитени улици и неподдържани домове. Но първоначалното неприятно впечатление се променя коренно след запознаването с фабриките и историята на тяхното създаване.¹

Промишлената история на Габрово започва с пускането в действие на първата вълнено-текстилна фабрика не само в града, но и в Княжеството след Освобождението. Инициативата за нейното създаване принадлежи на Иван К. Калпазанов, но идеята за подобно начинание е назряла в главите на някои от габровските едри занаятчии-гайтанджии още преди 1878 г. Част от икономическото си

замогване в годините преди Освобождението Габрово дължи именно на създаването на мощен гайтанджийски еснаф, в който всички производители са и търговци² и който поставя Габрово наравно с Копревщица, Карлово, Казанлък и т. н. като водещ стопански център.³

Успехът на габровските гайтанджии се дължи до известна степен на техния афинитет към техниката и на склонността им да въвеждат в производството всяка новост, която им направи впечатление и би им позволила да спечелят предимство пред конкурентите си. Типичен пример е въвеждането и широкото използване на чаркове при плетенето на гайтан, като габровските занаятчии не се задоволяват само с внедряването на тези примитивни технологии, но непрекъснато търсят начин да усъвършенстват не само тези технически несъвършени приспособления, но и производствения процес като цяло.⁴ Тази черта на габровските занаятчии – да търсят и прилагат новостите – ще се запази и по-сетне при създаването на големите индустриални предприятия след Освобождението.

Именно в средата на гайтанджийския еснаф израства Иван К. Калпазанов и се издига като водещ производител.⁵ След Освобождението в условията на силна конкуренция (започнала да се усеща още от края на 60-те години на XIX век в средите на габровските гайтанджии) и все по-усилващ се недостиг на прежда за плетене на гайтан,⁶ предприемчивият габровец успява да реализира предосвобожденската си идея за създаване на предачна фабрика, която да му позволи да разреши проблема с осигуряването на суровини. В съдружие със своя приятел и клиент търговеца Петко Цокев и с помощта на наскоро завърналия се от Швейцария учител по дескриптивна геометрия в Априловската гимназия Васил Н. Карагьозов, Калпазанов пуска своята фабрика на 14.11.1882 г.⁷ Машините са доставени от Саксония и са производство на реномираната фабрика „Рихард Хартман“ от гр. Кемниц.⁸ Пригодени са за производство на по-грубата щрайхгарна прежда, която намира по-

добра реализация на пазара и е технологично по-лесна за изработка. Задвижвани са от водно колело.

Печалбата от първата година възлиза на 65 056 гроша и опровергава скептиците. В следващите години фабриката се развива по възходяща линия. Посетена е от княз Александър I Батенберг, което е повод да се преименува на Първа княжеска придворна фабрика за шаяци, сукна и гайтани. През 1884 г. предприятието е оборудвано с нова водна турбинна система „Жирард“ с по-голяма мощност. Заедно с нея са доставени и два механични тъкачни стана, първите от този тип в Габрово.⁹

Успехът на тази първа фабрика насърчава Иван К. Калпазанов да разшири дейността си. През 1887 г. в съдружие с брат си Пенчо К. Калпазанов, Петко Цокев, братята Иван и Христо К. Конкилеви, Иван Хр. Бурмов, Йоаким Г. Якимов създават нова фабрика със сграда в двора на старата.¹⁰ В нея са инсталирани английски машини за по-финото, камгарно предене. На следващата година Иван Калпазанов започва самостоятелно строеж на трета фабрика. Тя става известна като „новата“, за разлика от „старата“ (създадена през 1882 г.) и средната (1887 г.).¹¹

След смъртта на създателя на фабриката през 1889 г., управлението на предприятието преминава в ръцете на наследниците му, като основна роля играят зетьовете му Васил Н. Карагьозов и Тодор х. Петров и най-големият му син Добри.¹² За подобряване управлението на активите на предприятието наследниците на Калпазанов създават през същата 1889 г. „Събирателното Дружество „Ив. К. Калпазанов“, Първа княжеска придворна фабрика за шаяци, сукна и гайтани“.¹³ От 1896 г. дружеството започва да води сметки по системата на двойното счетоводство.¹⁴ Основният капитал през тази година възлиза на 483 026 лв. т. е. за 13 години е нарастнал 5 пъти (средно с 33 % годишно).¹⁵ Печалбата за същата година е 135 052.51 лв.¹⁶ Подобрява се и техническата обезпеченост на предприятието.¹⁷ След 1900 г. наследниците на Ив. К. Калпазанов постепенно изкупуват

дяловете на старите съдружници и тяхното събирателно дружество става собственик и на трите фабрични здания. През 1907 г. се извършва нова промяна във формата на собственост на фабриките. Събирателното дружество е преобразувано в Анонимно Акционерно Дружество за Индустрия и Търговия „Ив. К. Калпазанов“ с капитал 1 080 000 зл. лв.¹⁸ Така в навечерието на Балканските войни фабриката, основана от Иван К. Калпазанов, представлява едно реномирано и солидно индустриално предприятие съвсем равностойно на европейските фабрики от същия мащаб.

Положителният резултат от Калпазановото начинание заразява и други да създадат подобни предприятия. Първият, който поема по пътя на Калпазанов е Христо Р. Бобчев. През месец ноември 1883 г. Бобчев инициира създаването на дружество за строеж на фабрика, в което освен него влизат неговите приятели и роднини братята Стефан, Иван и Цанко П. х. Стойчеви, Велчо Евстр. Рашеев, Христо Гъдев, Стефан Недев и Стефан Медарев.¹⁹ Решено е със закупуването на машините да се занимава инициаторът Хр. Р. Бобчев, а строежът на сградата е поверен на Велчо Рашеев. Реализирането на този проект съвсем не е лишено от перипетии, дори куриозни моменти,²⁰ но въпреки всичко в началото на ноември 1884 г. предприятието е пуснато в действие. Фабриката носи името на първия български княз – Александър. Машините са доставени от английската фирма „Принц Смит & Син“ и както е предвидено в договора за съдружието, са за камгарно, т. е. фино предене. Първоначално машинният парк е твърде ограничен,²¹ като се изработва изключително прежда за гайтан на ишлеме най-вече за съдружниците. Външни клиенти не се обслужват. Технологичният процес е надзираван от Христо Бобчев и Христо Гъдев.²² Към средата на 90-те години фабриката изоставя ишлемето и започва да разширява гамата от произвеждани артикули – прежда от мериносова вълна, казимири, платове с чужди прежди и др.²³ Тези промени са свързани най-вече с дейността на Рачо Хр. Бобчев, син на Хр. Р. Бобчев, който от 1891 г. заменя баща си като управител на

фабриката. Той е един от първите добре образовани индустриалци в Габрово. Завършва търговско училище в Анверс, Белгия. Прекарва известно време в Англия, където се запознава основно с вълнено-текстилното производство. Владее три езика. Именно с дейността на този човек е свързан възходът на предприятието в следващите близо две десетилетия. Той стои в основата на разширяването на машинния парк и разнообразяването на производството.²⁴ Така в началото на ХХ век фабрика „Александър“ вече е едно от най-добре екипираните предприятия от вълнено-текстилния бранш в страната.²⁵ През 1908 г. се променя формата на собственост върху фабриката и се създава Вълнено-Текстилно Анонимно Акционерно Дружество „Фабрика Александър“ с капитал 884 000 зл. лв. Акционери в него стават основателите на предприятието и техните наследници.²⁶ Пак през 1908 г. дружеството-собственик взема под наем за срок от десет години и карловската фабрика „Евлоги Георгиев“.²⁷ Проблемите за това габровско предприятие започват със смъртта на способния административен директор Рачо Хр. Бобчев на 20.12.1909 г., на чието място дълго време не може да бъде намерен подходящ заместник. Въпреки тези трудности, обаче, в навечерието на войните фабрика „Александър“, също както и фабриката на Калпазанов, се оформя като едно модерно, добре оборудвано и конкурентноспособно предприятие от средноевропейски мащаб.

Успехът на начинанията на Ив. К. Калпазанов и на кръга габровци около Хр. Р. Бобчев вдъхва увереност и до известна степен принуждава останалите гайтанджии от еснафа също да се замислят за създаването на фабрично предприятие. Така през 1887 г. се създава анонимно дружество „Успех“, което има за цел да основе фабрика. В него влизат като акционери първоначално 17, а впоследствие над 40 души, като главни действащи лица са Васил П. Халачев, Никола Рашеев, Иван П. Червенаков, Цанко Добрев, а малко по-късно и Пенчо Семов.²⁸ Самото предприятие е пуснато в действие през октомври 1888 г.²⁹ Машините са доставени от Англия.³⁰ Фабриката работи едва

пет месеца, когато в нея избухва пожар и я унищожават почти изцяло. Ентусиазираните гайтанджии веднага започват да работят за възстановяването на предприятието. За около година фабриката е пусната отново, но дълго време търпи последиците от пожара.³¹ Възстановяването на фабриката е подпомогнато и от държавата с безлихвен петгодишен заем на стойност 100 000 зл. лв. В замяна дружеството кръщава предприятието „Фердинанд I“.³² Фабриката започва да се стабилизира едва в началото на XX век и успява „да си стъпи на краката“ окончателно след като управлението се поема от Васил Н. Карагьозов, зетя на Ив. К. Калпазанов,³³ избран за ръководител с права на директор-касиер и годишна заплата 4 000 лева с решение на управителния съвет на дружеството от 14.02.1905 г.³⁴ Машинният парк нараства³⁵ и това дава възможност на предприятието да се утвърди като сериозен производител в бранша в годините преди 1912.

Особено интересно е израстването на едно друго емблематично за Габрово предприятие – фабриката на Иван хаджи Беров. Началото му е поставено с рационализиране на производството на брашна във воденицата на бащата на бъдещия крупен индустриалец – Бери.³⁶ През 1882 г. предприемчивият габровец поставя допълнителни сита и така първи в Габрово започва да произвежда брашно без трици. Малко по-късно, в съдружие с баща си и брат си Димитър, Иван хаджи Беров построява валцова мелница,³⁷ която се развива особено успешно през следващите години.³⁸ Това му позволява да се замогне и да добие самочувствие. Резултатът се вижда десетина години по-късно, когато през 1892 г. заедно с баджанаката си Андрея Момерин – друга интересна фигура от габровската промишлена история³⁹ – създават тъкачна фабрика за производство изключително на фини платове от вносна европейска прежда, използвайки първоначално излишъка от мощност от мелницата, за задвижване на станове.⁴⁰ Фабриката се оформя като едро за българските мащаби предприятие, особено след влизането в сила на Закона за насърчаване на местната индустрия

през 1895 г. Това се дължи най-вече на упоритостта и енергията на Иван хаджи Беров, който след 1901 г става едноличен собственик, изкупувайки дела на А. Момерин.⁴¹

Хаджи Беров е човек, който непрекъснато търси начини да разшири машинния парк на предприятието и да повиши качеството на производството. Първоначално през 1892 г. производството стартира с 14 механични стана,⁴² но постепенно броят им се увеличава,⁴³ за да достигне 45 през 1904 г.⁴⁴ и 72 през 1915 г.⁴⁵ Установява стабилни връзки с английската фирма „Нормантон“, от където доставя висококачествени мериносови прежди.⁴⁶ Всяка година Иван х. Беров, често придружен и от съпругата си, прекарва известно време „в странство“, където трупа впечатления от новостите в областта на техниката и организацията на работата, които после се опитва да приложи във фабриката си.⁴⁷ Именно в резултат на тези „докосвания до Европа“ се ражда и уникалният за България фабричен комплекс на хаджи Беров. Там са включени, освен производствените помещения, още и жилища за работниците - отделни за семейните, момите и ергените.⁴⁸ Преследвайки чисто прагматичната цел да задържи работниците в предприятието си – тъй като е отдалечено на 2,5-3 км от най-близките населени места – хаджи Беров създава множество развлечения за наемниците си, сред които салон за вечеринки, седенки и театрални представления, парк с животни, овощна градина.⁴⁹ Отново за работниците и техните деца собственикът урежда училище със специално наети професионални учители.⁵⁰ В непосредствена близост е домът и на самия собственик. Така се създава чувство за общност и споделяне на ежедневието между собственик и работници, още повече, че самият хаджи Беров не се свени да взема участие дори в най-тежките и трудоемки работи, извършвани във фабриката.⁵¹ В същото време, обаче, това дава възможност и за по-строг надзор над работниците.

За гостите на своята фабрика предприемчивият габровец построява отделна къща със собствено парно отопление и течаща

вода.⁵² Там обикновено отсядат бизнес-партньорите на х. Беров, но се случва къщата да даде подслон и на по-високопоставени гости, като Фердинанд I например, който прекарва тук първата си нощ като цар на българите след обявяването на независимостта.⁵³

С всички тези новости фабриката на Ив. х. Беров прави силно впечатление на съвременниците,⁵⁴ а една аналогия с дейността на английския фабрикант и социален експериментатор от първата половина на XIX век Робърт Оуен не е лишена от основания.⁵⁵

Но обзорът на промишления комплекс на този предприемчив габровец не би бил пълен, ако не споменем за още едно негово индустриално начинание увенчало се с успех – построяването на първата в България ВЕЦ за производствени нужди. Още от 1892 г. той се запалва по идеята да построи електрическа централа, с добивания ток от която да задвижва машините във фабриката си.⁵⁶ Тази идея след много перипетии, недоверие и дори подигравки от страна на скептиците е реализирана едва през 1906 г., когато Иван хаджи Беров пуска в действие своята електрическа централа. Зданието е построено в местността „Устието“ на 2 км северно от фабриката в землището на село Джумврий, по течението на река Янтра.⁵⁷ Стойността на инвестицията е 300 000 зл. лв.⁵⁸ Инсталирани са две хоризонтални водни турбини, система „Брауншвайг“, с два генератора за променлив ток. Общата мощност на централата е 189 kW,⁵⁹ което напълно задоволява нуждите на фабриката. Този пример на Ив. х. Беров, както и примера на Ив. К. Калпазанов в началото на 80-те години на XIX век, скоро е последван от няколко габровци и в навечерието на войните в Габрово има вече три електроцентрали – ВЕЦ на Ив. х. Беров и на Христо Лулев (1912)⁶⁰ и ТЕЦ на АД „Иван К. Калпазанов“.⁶¹

Така в навечерието на войните Ив. х. Беров е собственик на една от най-модерно оборудваните фабрики в Царството, като освен това е производител на брашна и пионер в областта електропроизводството. Оформеният се индустриален комплекс си остава уникален за

България и след войните, а създателят му си спечелва прозвището „българския японец“.⁶²

Освен тези крупни предприятия в Габрово в началото на ХХ век се появяват и няколко не толкова мащабни, но не по-малко жизнени и конкурентноспособни фабрики. Бившият съдружник на Ив. х. Беров, Андрея Момерин, заедно с тютюнопроизводителя Димитър Бакалов и други габровски предприемачи като Пенчо Семов и Панайот С. Славчев, през 1904 г. основават Акционерно Дружество фабрика „Надежда“. Предприятието започва да работи през 1905 г. Оборудвано е с английски машини за производство на камгарна прежда и тъкачни станове, изработващи предимно фини платове от вносни материали.⁶³

Още през 1901 г. бившите съдружници на Ив. К. Калпазанов братя Конкилеви, Ганчо Якимов и Дончо Попа основават дружество наречено „Троица“. Целта на дружеството е създаване на вълнено-текстилно предприятие, което обаче става реалност едва през 1908-1909 г. Въпреки това, за кратко време фабриката успява да се наложи като сериозен производител. Машините са доставени почти изцяло от Германия.⁶⁴ Към 1911 г. основният капитал на дружеството възлиза на 204 000 зл. лв. разделени в 204 акции.⁶⁵ От 1912 г. фабриката сключва договор за доставка на електрическа енергия с новопостроената ВЕЦ на Христо Лулев.⁶⁶ На практика тази фабрика се контролира от двата близки рода – Конкилеви и Екимови.⁶⁷

През 1901 г. в града се създава и единствената до войните ленено-конопена фабрика, собственост на поредния предприемчив габровец Георги Т. Рашеев. Предприятието е създадено по предложение на Военното министерство, което иска да създаде фабрика за задоволяване нуждите на армията от ленени и конопени платове. Рашеев се съгласява, но така и не се стига до контракт с министерството, който би осигурил финансовата стабилност на новата фабрика. Това се отразява върху развитието на предприятието през следващите няколко години и върху здравето на нейния собственик, който се разболява сериозно към края на 1905 г.⁶⁸ Все пак фабриката

работи още от 1901 г., когато е построена сграда в махалата (днес вече квартал на Габрово) Дядо Дянко.⁶⁹ Финансовото състояние на предприятието се подобрява след 1908 г., когато за управител на фабриката е назначен споменатият вече на няколко пъти Васил Карагъзов. В управлението се завръща и оздравелият Г. Т. Рашеев. Подновени са и доставките за армията. В резултат през 1911-12 г. фабриката достига производство от 1 500 000 м. плат, докато в началото се произвеждат само около 40 000 м. годишно.⁷⁰ Така фабриката се утвърждава като единствен значим производител на ленено-конопени изделия в България.⁷¹

Освен като водещ текстилен център, в началото на ХХ век Габрово се оформя и като един от двата (заедно със София) значими центрове на кожарската индустрия.⁷² Опитите да се механизира производството на кожи датират от преди Освобождението,⁷³ но истински кожарски фабрики се създават едва след 1878 г. Най-значимото предприятие в този бранш от новосъздаващата се българска индустрията в Габрово е създадената през 1893 г. фабрика на братя Христо, Тотю и Йонко Калпазанови.⁷⁴ Юридически собственик е събирателно дружество „Братя Иван Калпазанови“. Сградата на фабриката се намирала в района около на днешния Дом на хумора и сатирата в града.⁷⁵ Водещата фигура в развитието на предприятието е най-малкият брат Йонко, учил кожарство в Чехия и Франция.⁷⁶ Самата фабрика започва да произвежда през 1894 г. Част от машините са доставени от Австро-Унгария, но повечето от така важните за кожарството барабани за пране и дъбене са изработени в Габрово. Машинното произведените кожи първоначално не се приемат добре, но скоро се налагат на пазара с по-доброто си качество.⁷⁷ През 1907 г. фабриката закупува френски патент за изработване на кожа „бокс“, продължава да инвестира в нови технологии и запазва водещата си позиция до войните.⁷⁸

Друго предприятие, на което трябва да се обърне внимание, е машинната железолейрна, собственост на Иван Недков. Нейният

основател получава образование в техническото училище в Русе и след кратък престой във фабриката на Ив. К. Калпазанов заминава на специализация в Германия.⁷⁹ Основава своя фабрика през 1906 г., след завръщането си в България. Сградата ѝ се намирала в границите на днешния квартал Радичевец.⁸⁰ Създаването на подобна фабрика е особено необходимо за собствениците на по-старите и утвърдени вече вълнено-текстилни и кожарски фабрики и работилници поради трудностите при поправка на машините и доставките на резервни части. Именно тази ниша запълва предприятието на Иван Недков. Съществуващите фабрики не закъсняват да се възползват от услугите на Недков⁸¹ и със своите леярско, ковашко, шлосерско, стругарско и пресово отделения предприятието му се превръща към края към 1912 г. в основен доставчик на оборудване най-вече на габровските кожарски фабрики и работилници.⁸²

Естествено в един толкова кратък текст не могат да бъдат представени всички габровски промишлени предприятия, създадени и съществували в периода 1878-1912 г.,⁸³ все пак става въпрос за общо 80 фабрики в навечерието на войните.⁸⁴ Това превръща Габрово, с неговите малко над 8 300 жители през 1910 г.,⁸⁵ в най-индустриализирания град в България.⁸⁶ Тук беше маркирана само историята на част от най-значимите и мащабни индустриални проекти, реализирани от напредничави габровци. По-подробното изследване на стопанската дейност на тези фабрики ще хвърли нова светлина върху цялостното развитие на българската икономика в предвоенния период, тъй като габровските предприятия оформят „гръбнака“ на някои от най-жизнените, конкурентноспособни и перспективни браншове от българската индустрия. Такова едно задълбочено изследване не е невъзможно, имайки предвид богатите архивни фондове на повечето габровски фабрики, съхранявани понастоящем в ТДА Габрово.⁸⁷ Така ще бъде даден и отговор на твърде интересния въпрос защо именно Габрово, далеч не най-развитият предосвобожденски стопански център, успява да изгради работеща индустрия, докато други селища

западат и не успяват да превърнат добре функциониращата си protoиндустрия в печеливша индустрия?⁸⁸ А вероятно ще получим и част от обяснението за „еволуцията без развитие“⁸⁹ на българското стопанство.

---

¹ Вж. очерка на Никола Георгиев на Габрово и габровските фабрики в сп. Съвременна илюстрация, г. II, бр. 19-20, стр. 10-40.

² **Гатев, Г., Хр. Венков, М. Г. Минчев**, История на вълнено текстилната промишленост в Габрово, София, 1982, стр. 19.

³ Вж. **Беров, Л.**, Икономиката на България до социалистическата революция, София, 1989, стр. 213-240.

⁴ Така например Иван Калпазанов въвежда в употреба дарак тип „вълче“ собствено производство, усвоява технологията за производство на високо ценения „пикочев гайтан“. В същото време Христо Бобчев подобрява качеството на своите чаркове чрез замяна на най-лесно износващите се части – дървените вретената – със стоманени такива, което повишава производителността.

⁵ През 1870-71 г. той е устабашия на еснафа.

⁶ **Гатев, Г.**, цит. съч., стр. 22, 29.

⁷ В. Български глас, 04.12.1882 г., бр. 93, стр. 3.

⁸ ТДА-Габрово ф. 28к, оп. 1, а. е. 75, л. 1.

⁹ **Гатев, Г.**, цит. съч., стр. 34.

¹⁰ ТДА-Габрово оп. 1, а. е. 75, л. 3-4.

¹¹ **Цончев, П.**, Из стопанското минало на Габрово, Габрово, 1996, (2 издание), стр. 625.

¹² **Гатев, Г.**, цит. съч., стр. 36.

¹³ Вж. сп. Съвременна илюстрация, ...стр. 18 и ТДА-Габрово оп. 1, а. е. 2, л. 1-2.

¹⁴ ТДА-Габрово ф. 28к, оп. 1, а. е. 51.

¹⁵ **Беров, Л., Д. И. Димитров (отг. ред.)**, Развитие на индустрията в България 1834-1947-1989, С., 1990, стр. 58.

¹⁶ ТДА-Габрово ф. 28к, оп. 1, а. е. 51, л. 47.

¹⁷ Вж. ТДА-Габрово ф. 28к, оп. 1, а. е. 51, л. 2-5.

¹⁸ ТДА-Габрово ф. 28к, оп. 1, а. е. 2, л. 1-11.

¹⁹ **Гатев, Г.**, цит. съч., стр. 38.

²⁰ Като например пътуването на Христо Бобчев до Манчестър за доставянето на необходимите машини, при което, незнаещият други езици освен български и турски габровец преминава половина Европа (от Виена до Манчестър) снабден с четири карти, на които на френски е написано за къде пътува Бобчев, вж. сп. Съвременна илюстрация, г. II, бр. 19-20, стр. 19-21. Или превозването на котела за бъдещата фабрика от Свищов до Габрово, при което се налага да се укрепят няколко моста и да се закупят и съборят няколко къщи в Дряново, за да се разшири пътя и да може да премине товара, вж. **Гатев, Г.**, цит. съч., стр. 39.

²¹ ЦДА ф. 568к оп. 1, а. е. 673, л. 15.

²² **Анкета** на насърдчаваната от държавата индустрия през 1909 г., VI Текстилна индустрия, София, 1912, стр. 8.

²³ **Гатев, Г.**, цит. съч., стр. 40, **Анкета ...**, стр. 8.

²⁴ **Гатев, Г.**, цит. съч., стр. 72.

²⁵ Подробно за техническата обезпеченост на предприятието вж. Мишайков, Д., ...стр. 483-484 и **Цончев, П.**, цит. съч., стр. 527-529.

²⁶ ТДА-Габрово ф. 29к оп. 1, а. е. 1, л. 1-2.

²⁷ ТДА-Габрово ф. 29к оп. 2, а. е. 3, л. 15-19.

²⁸ **Бужашки, Евл. и др. (ред.)**, История на Габрово, София, 1980, стр. 179-180 (по-нататък **История на Габрово**), **Цонева, Д.**, Габровските квартали, Габрово, 2001, стр. 135.

²⁹ **Гатев, Г.**, цит. съч., стр. 41.

³⁰ ЦДА ф. 568к оп. 1, а. е. 673, л. 15.

³¹ Виж протоколните книги от заседанията на УС на Гайтанджийско Анонимно Дружество „Успех“ – Манифактурна фабрика „Фердинанд I“ запазени в архива на предприятието съхраняван в ТДА-Габрово, ф. 30к оп. 1, а. е. 9-11.

- ³² **Гатев, Г.**, цит. съч., стр. 41.
- ³³ Пак там, стр. 74-76. За В. Н. Карагъзов вж. сп. Съвременна илюстрация, 1912, г. II, бр. 19-20, стр. 28.
- ³⁴ ТДА-Габрово, ф. 30к оп. 1, а. е. 10, л. 27(за назначението на В. Н. Карагъзов), 37, 75 (за състоянието на фабриката в началото и в края на управлението на Карагъзов)
- ³⁵ **Цончев, П.**, цит. съч., стр. 530-532.
- ³⁶ Повече за живота на Иван х. Беров виж в биографията писана от внучката му Тодорка Н. Георгиева и съхранявана в ЦДА ф. 1621к оп.1, а. е. 2.
- ³⁷ ЦДА ф. 1621к оп.1, а. е. 2, л. 16.
- ³⁸ През 1892 г. Ив. х. Беров получава бронзов медал за произвежданите от него брашна на първото изложение в Пловдив като е единствения производител на този артикул от Габрово участващ там, вж. в. Нашето първо изложение, бр.15, 14.03.1892, стр. 8 и приложението към бр. 50, 14.11.1892, стр. 10.
- ³⁹ Повече за А. Момерин у **Станева, Ев. (съст.)**, Алманах на българските индустриалци 1878-1947, София, 1995, стр. 138-140 (нататък **Алманах...**).
- ⁴⁰ ЦДА ф. 1621к оп. 1, а. е. 2, л. 16.
- ⁴¹ ЦДА ф. 1621к оп. 1, а. е. 8, л. 7 и ТДА-Габрово ф. 131к, оп. 2, а. е. 16, л. 17. Самият Момерин малко по-късно става основател на една от развиващите се кожарски фабрики в Габрово, както и един от съоснователите на фабрика „Надежда”, вж. **Алманах...**,стр. 141.
- ⁴² ЦДА ф. 1621к оп.1, а. е. 2, л. 17.
- ⁴³ **Гатев, Г.**, цит. съч., стр. 77.
- ⁴⁴ **Алманах...**,стр. 84.
- ⁴⁵ **Гатев, Г.**, цит. съч., стр. 79.
- ⁴⁶ ЦДА ф. 1621к оп.1, а. е. 2, л. 60.
- ⁴⁷ ТДА-Габрово ф. 131к оп. 2, а. е. 15.
- ⁴⁸ ЦДА ф. 1621к оп.1, а. е. 2, л. 25.
- ⁴⁹ Сп. Съвременна илюстрация, г. II, бр. 19-20, стр. 24-26.
- ⁵⁰ ЦДА ф. 1621к оп.1, а. е. 2, л. 26-29.
- ⁵¹ Това прави особено впечатление на представител на фирмата „Нормантон” дошъл на посещение при българския си партньор и заварил Ив. х. Беров да работи наравно с останалите за отстраняване на някаква повреда във фабриката, вж. ЦДА ф. 1621к оп.1, а. е. 2, л. 61-62.
- ⁵² В дома на самият Иван х. Беров тези удобства не са въведени! Вж. ЦДА ф. 1621к оп. 1, а. е. 2, л. 39.
- ⁵³ ЦДА ф. 1621к оп. 1, а. е. 2, л. 32.
- ⁵⁴ Вж. например в Габровски глас, бр. 12, 14.08.1909, стр. 3.
- ⁵⁵ За Робърт Оуен виж повече в **Donnachie, I.**, Robert Owen. Owen of New Lanark and New Harmony, East Linton, 2000.
- ⁵⁶ За статията за ниагарския водопад
- ⁵⁷ ЦДА ф. 1621к оп.1, а. е. 2, л. 137, вж. подробности около строежа пак там, л. 18-23.
- ⁵⁸ ЦДА ф. 1621к оп.1, а. е. 2, л. 23, всъщност точната сума според Анкета на насърждаванта индустрия през 1909 г., София, 1912, част I Общ Преглед, стр. 47 е 257 450 лв.
- ⁵⁹ **Гатев, Г.**, цит. съч., стр. 79.
- ⁶⁰ Вж. по подробно **Спиров, М.**, Електрификацията на България и нейните строители, София, 1999, т. I (1879-1947), стр. 64-65.
- ⁶¹ **Беров, Л., Д. И. Димитров (отг. ред.)**, Развитие..., стр. 97.
- ⁶² ТДА-Габрово ф. 131к оп. 2, а. е. 15.
- ⁶³ Пак там, стр. 81.
- ⁶⁴ Пак там, стр. 82.
- ⁶⁵ ТДА-Габрово ф. 31к оп. 1, а. е. 1, л. 1.
- ⁶⁶ ТДА-Габрово ф. 31к оп. 1, а. е. 2, л. 1.
- ⁶⁷ ТДА-Габрово ф. 31к оп. 1, а. е. 1, л. 1.
- ⁶⁸ **Алманах...**, стр. 89-90.
- ⁶⁹ **Цонева, Д.**, цит. съч., стр. 45.
- ⁷⁰ **Алманах...**, стр. 92.
- ⁷¹ Вж. Анкета..., част VI Текстилна индустрия, стр. 6. За фабриката на Г. Т. Рашеев вж. още и **Цончев, П.**, цит. съч., стр. 536-537 и сп. Съвременна илюстрация, г. II, бр. 19-20, стр. 27-28.
- ⁷² Анкета..., част VIII Кожена индустрия, стр. 4
- ⁷³ Пример за това е дейността на Христо Марокинджиев, който се издига като водещ кожар произвеждащ много нови и непознати за габровци кожи още преди Освобождението. След 1878 г. успява да създаде, заедно със синовете си, и модерна кожарска фабрика. Вж. **Алманах...**, стр. 168-171.
- ⁷⁴ Вж. сп. Съвременна илюстрация, 1912, г. II, бр. 19-20, стр. 30.
- ⁷⁵ **Цонева, Д.**, цит. съч., стр. 82.

-
- ⁷⁶ Сп. Съвременна илюстрация, 1912, г. II, бр. 19-20, стр. 30
- ⁷⁷ **Алманах...**, стр. 162
- ⁷⁸ Пак там.
- ⁷⁹ Пак там, стр. 345.
- ⁸⁰ **Цонева, Д.**, цит. съч., стр. 94.
- ⁸¹ ТДА-Габрово ф. 29к оп. 1, а. е. 1, л. 26-27, 30-31.
- ⁸² **Алманах...**, стр. 345-346.
- ⁸³ В едно подробно изследване би трябвало да се включат разгледаните тук предприятия и барутните фабрики „Еловица” и „Росица”, и трикотажните фабрики, и повече представители на кожарския бранш.
- ⁸⁴ **Бужашки, Евл. и др., (ред. колегия)**, История на Габрово, София, 1980, стр. 181, 196.
- ⁸⁵ Пак там, стр. 173.
- ⁸⁶ Вж. **Попов, К.**, *Стопанска България*, СбБАН, 1916, т. VIII, с. 32, 280, 281.
- ⁸⁷ Само за справка вж. Пътеводител на архивните фондове 1763-1944, Габрово, 1980, стр. 22-57.
- ⁸⁸ По този въпрос вж. **Palaret, M.**, *The Decline of the Old Balkan Woollen Industries 1870-1914*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, band 70, 1983, 3.
- ⁸⁹ Оценката е на Майкъл Паларе, вж. **Паларе, М.**, Балканските икономики 1800-1914: еволюция без развитие, София, 2005, стр. 183-213, 256-361.